

ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ, СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА (1991–2016 рр.)

У статті здійснена спроба дослідити підстави формування, специфіку функціонування та особливості трансформації регіонального політичного режиму міста Дніпропетровська. Проаналізовані особливості злиття влади та бізнесу у формуванні основних політичних акторів.

Ключові слова: *регіональний політичний режим, місто Дніпропетровськ, політичні актори.*

Tetiana Bevez. Reasons formation, the specifics of the operation and features of the transformation of the regional political regime Dnipropetrovsk (1991–2016). *The article is an attempt to explore the grounds formation, specific performance and features of the transformation of the regional political regime of the city of Dnipropetrovsk. Peculiarities merger of government and business in the formation of the main political actors.*

Key words: *regional political regime, the city of Dnipropetrovsk, political actors.*

У сучасних закордонних дослідженнях локальних політичних режимів акцентується увага на змінах у характері розподілу влади, стратегіях, цілях і способах взаємодії акторів, даючи підстави пояснювати результати міського управління та розвитку з позицій не тільки економіки і менеджменту, а й політики. Тому, говорячи про теорію локальних режимів, доцільніше використовувати категорії «концепція» чи «модель», а не теорія, оскільки вона має обмежену здатність пояснювати або передбачати варіації у формуванні режиму, його обслуговуванні або зміні [1, с.515–545] (Dowding (1999)). Деякі з модифікацій, які були запропоновані, намагаються інтегрувати інші аспекти в аналіз режиму для пояснення та передбачення. Накопичення і порівняння випадків є ще одним способом

розширення пояснювальної бази. Наприклад, поняття міський режим не пояснює зміни режиму, а аналіз крос-випадків показує формування режиму і зміни, пов'язані з демографічними зрушеннями, реструктуризацією економіки, політики державних грантів, особливо у випадку прогресивних або соціальних реформ.

Основна ідея локального політичного режиму К. Стоуна базується на «бажанні до кооперації» і визначенні «режиму» як домовленості між публічними акторами (муніципальна влада) та приватними/економічними акторами, оскільки кожна з груп зацікавлена у ресурсах (інституційні/матеріальні), що перебувають у контрагента. Утворення «режиму» не є обов'язковим і може бути заблокованим акторами. Досліджуючи структури влади у кожному конкретному місті, залежно від наявності та характеру кооперації, можна говорити про: утворення/блокування міського політичного режиму як наслідок процесу кооперації; про широту режиму (кількість та різноманітність учасників кооперації); про ефективність міського політичного режиму (наслідки його існування для міста). Питання про те, як у межах міського управління здійснюється *політична влада*, виробляється і реалізується той чи інший *політичний курс*, хто виграє, а хто програє від його реалізації, а також які цілі, механізми та наслідки *політико-економічного управління* на місцевому рівні, визначають локальний політичний режим.

Для аналізу локального (міського) політичного режиму обираємо місто Дніпропетровськ, яке територіально належить до Центрального Придніпров'я (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя) – «серце цього регіону, осердя економічного та людського потенціалу» [2]. Іншим важливим аргументом для вибору міста є й той факт, що, починаючи з другої половини ХХ ст., більшість перших осіб держави (включаючи СРСР), а згодом і президентів, і прем'єр-міністрів, відомих державних діячів та політиків були вихідцями з Дніпропетровська, що є свідченням орієнтації політичної еліти на загальнонаціональні масштаби, а не лише на місцеві.

Про «феномен Дніпропетровщини», явище «лазаренківщини», окремі деталі сходження олігархів з дніпропетровським корінням голова Дніпропетровської обласної ради партії «Всеукраїнське об'єднання лівих «Справедливість» В. Березка написав у книгах «Ех, Мороз, Мороз» та «Десять років після розпаду».

Довідник «Політична еліта Дніпропетровщини» (2001) містить сорок біографій політичних та громадських діячів Дніпропетровської області з детальною інформацією про службову кар'єру, громадсько-політичну діяльність, членство у політичних та громадських організаціях, позиції цих діячів щодо загальнодержавних та регіональних проблем та бачення їх розв'язання. Щоправда, автори-упорядники довідника не прописали критерії, за якими були відібрані представники еліти. Доречним було б акцентувати увагу на походженні еліти (місцева чи приїжджа), типові кар'єрні траєкторії (чи представники еліти надають перевагу кар'єрному зростанню в регіоні, чи прагнуть переїхати до Києва) та наявність практики лобювання місцевих інтересів (не лише гроші, але й певні права, спеціальні статуси)*. Та про це не йдеться. Недостатньо зрозумілим був і принцип відбору персоналії, яких умовно поділили на: *керівники Дніпропетровської обласної державної адміністрації та Дніпропетровської обласної ради* (М. Швець, Е. Дубінін); *керівники міських рад Дніпропетровської області*: І. Куліченко, О. Левітін, В. Літвіщенко, Ю. Любоненко, І. Метелиця, С. Старун, Ю. Трубочанінов, Е. Ханіс, В. Швець); *керівники Дніпропетровських обласних організацій політичних партій України*: М. Абраїмов (Ліберальна партія України (о)); В. Березка (Всеукраїнське об'єднання лівих «Справедливість»); В. Войтенко (Ліберальна партія України); О. Категоренко (Партія «Демократичний союз»); С. Конєв (Народний Рух України); П. Кравченко (Народно-демократична партія); А. Пашенко (Демократична партія України); І. Скажутін (Соціал-демократична партія України (о)); В. Хазан (Партія зелених України); П. Хобот (Партія «Молода Україна»); *голови громадських організацій Дніпропетровської області*: С. Бичков (Благодійний фонд «Духовне відродження»); О. Катан («Жінки ХХІ віку»); Г. Півняк («Злагода»); С. Северенчук («Нова Україна»); *народні депутати України від Дніпропетровської області*: (В. Альохін, Г. Балашов, А. Білик, В. Гуров, О. Жир, В. Мартиновський, В. Пінчук, В. Пустовойтов,

* Про ці критерії йдеться: Пресняков І. Стратегії регіональних політичних еліт в Україні / Іван Пресняков, Валентина Романова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page407.html>

О. Рябченко, С. Сафронов, С. Тігіпко, Л. Трофіменко, О. Черничко, С. Чукмасов, В. Штепа) [3]. Наведені прізвища, за винятком кількох осіб, упродовж наступних п'ятнадцяти років не проявили себе ані на рівні держави, ані на рівні міста, як засвідчив подальший аналіз.

Водночас у передмові до довідника «Політична еліта Дніпропетровщини» (2001) зазначалося, що «функціонування елітного політичного угруповання Дніпропетровського регіону залишається ... закритим для широкого загалу громадськості» [3, с. 4]. Ще більш закритим воно є на сьогодні.

Проте особливість Дніпропетровська визначається «не стільки історично, скільки тим, що влада тамтешня, на відміну ... від донецької, діє. ... вони це роблять навіть усупереч тому, чого від них хоче київський уряд» [4]. «Дніпропетровськ надто сильно змінюється зараз. Він був налаштований на мімікрію. Там ніколи не існувало свідомої політики формування якогось певного образу міста чи області. Сьогодні це кристалізується» [4].

Окреслюючи образ Дніпропетровська, зазначимо, що «Дніпропетровськ – дуже своєрідне місто з погляду політичної боротьби. Це батьківщина української влади і наша Генуя, місто купців і гільдій» [5]; а з іншого боку – «провінційність, яка притаманна навіть Дніпропетровську – місту, що мало могутній політичний клан за часів СРСР на чолі з генсеком Брежневим, дало Україні другого Президента Леоніда Кучму, найвідомішого хабарника Павла Лазаренка, двічі Прем'єр-міністра Юлію Тимошенко» [2]; «Дніпропетровськ – наша демократія, тільки дуже специфічна. За рівні права та можливості для самих себе в цьому мегаполісі борються кілька сімейно-бізнесових кланів. Дніпропетровщина – регіон досить специфічний» [5]; «Дніпропетровськ – складне місто. Столиця групи «Приват», батьківщина Тимошенко, політична вотчина Тігіпка, Кучми» [5]; «Дніпропетровськ, як і Донецьк, тривалий час претендував на статус політичної столиці України» [6]; «Дніпропетровськ першим утвердив свою гегемонію в Україні» [6].

Не менш контрастною є й якісна характеристика Дніпропетровська: «Дніпропетровськ – постачав «оборонку» й до 1987 року був «закритим містом» [7]; «Дніпропетровськ усі роки незалежності продовжував зберігати скорчену позу радянського «закритого міста» – міста, пригнобленого й запечатаного, як чавунною лядою,

державним терором» [7]; «у нас одна з найгірших транспортних систем в Україні; дуже корумповані держструктури; погана екологія; багато пасивного робочого класу» [8]; «корупційність чиновників, доведена до абсолюту» [8]; «екс-Дніпропетровськ – це місто вільних людей. Вільних духом, вільних від малоросійської закомплексованості й «моєї хати скраю», від імперсько-російського кретинізму й провінційного жлобства, від безвідповідальності місцевого чиновництва і щоденної корупції та бідності» [19] і, нарешті, «саме Дніпропетровськ стане ключовим плацдармом, де на місцевих виборах з'ясується, чи переміг все ж таки Майдан, чи вкотре – контрреволюція» [10]; «місто на Дніпрі несподівано для багатьох у країні стало справжнім форпостом опору «руському міру»» [9].

Ідентифікуючи жителів міста, зазначають: «дніпропетровці дуже самодостатні, і їм не треба щось комусь доводити. Ми спокійно ставимося до історії, до національних, мовних, релігійних, політичних відмінностей. Ми різні, але не суперечимо одне одному. Це не конфронтаційні відмінності, а синергетичні, ті, які дають можливості. Ми татароукраїнці, єврееукраїнці, росіяноукраїнці» [4]; «дніпропетровці стали на захист своєї країни. Вони відправили на війну багатьох своїх дітей, прийняли на лікування безліч поранених, сповна відчувши на собі смерть і кров» [9]. І разом з тим – характерна «відсутність консолідації містян у розв'язанні актуальних проблем сьогодення» [9].

Суперечності ідентичностей, чи, швидше, розрізнення громад, існують «за ступенем проукраїнськості». На запитання, яким є типовий українець, у Дніпропетровську відповідали: «такий, як ми», тобто типовий українець, на думку жителів міста, – це типовий дніпропетровець, а дніпропетровець – українець. Водночас «типовий росіянин» для них агресор і чужий [4]. Небайдужість і громадянська активність вагомої частини дніпропетровців стали основою для народження сучасного й у цілому позитивного міфу про місто на Дніпрі як надійний осередок рішучих патріотів України, одностайно готових до жертвовної оборони Вітчизни [9].

Останні публікації у пресі і на різноманітних Інтернет-ресурсах інтригують назвами, які спонукають до розгляду локального політичного режиму Дніпропетровська: «Гра престолів» по-дніпропетровськи» (О. Полякова, К. Кот і Ю. Крат); «Сусідські війни.

Чому дніпропетровські програли донецьким і чи є шанси відігратися сьогодні» (Д. Казанський); «Дніпропетровськ: регіональна еліта, з якою рахуються» (А. Хом'як); «Битва за Дніпро. Чому вибори в Дніпропетровську можуть стати скандальнішими, ніж вибори в Чернігові?» (В. Огієнко); «Есть такая профессия – революцией торговать» (Д. Журавлев); «Генерали дніпропетровських маршрутів» (А. Філіппов); «Днепропетровский депутат от «Батькивщины» был замечен в рейдерстве»; «Атака кланов. Предвыборный репортаж из Днепропетровска» (С. Висоцький); «В Днепропетровске землю воруют покрусче Киева» та ціла низка інших.

Базуючись на широкій джерельній базі (сайти Дніпропетровської міської (<http://dniprorada.gov.ua/>) та обласної (<http://www.adm.dp.ua/>) ради, міський сайт gorod.dp.ua (<http://gorod.dp.ua/index.php?language=ua>), сайт Дніпропетровська (<http://www.056.ua/>) та ін., періодичні видання), залучаючи наявні наукові дослідження та публіцистичні статті, ставимо за мету дослідити підстави формування, специфіку функціонування та особливості трансформації регіонального політичного режиму Дніпропетровська (1991–2016).

З проголошенням незалежності у 1991 р. Україна отримала нову парадигму владних стосунків, частково змінилися політичні актори й інститути влади. Цьому сприяли процеси поступового переходу до ринкових відносин, приватизації, перебудови правової системи. Відбувалася зміна та трансформація політичного режиму на рівні країни, однак не акцентувалася увага на формальних та неформальних інститутах влади на рівні міст.

Формування інституційного дизайну політичного простору регіональних суб'єктів Дніпропетровська відбувалося під впливом: 1) «радянської спадщини» (Дніпропетровська область мала класичні для України радянські традиції формування), що включала, крім формальних інститутів, набір неформальних норм, які поступово склалися за час функціонування партійно-радянської політичної еліти і відігравали значну роль у взаєминах між окремими угрупованнями; 2) здійсненого з центру, імпорту формальних демократичних інститутів: невтручання держави в приватне підприємництво, можливість створювати незалежні від держави громадські та громадсько-політичні організації, формування регіональних органів державної влади за допомогою конкурентних виборів, поділу влади і т.д.

Дніпропетровський клан сформувався завдяки матеріальній базі регіону. На базі оборонного комплексу, підприємств металургійного комплексу, вугільної промисловості та аграрного сектору складалася дніпропетровська еліта [11]. Бізнес – публічні політики – бюрократія – силові структури відтворювалися на місцевому рівні у вигляді місцевих кланів, які групувалися довкола місцевих центрів влади. Японський дослідник К. Мацузато назвав ці групи «мезоелітами» [12]. Усі найбільші клани чи мезоеліти виникали як регіональні групи інтересу/впливу і згодом поширювали свій бізнес і вплив у масштабах усєї країни. Важливу роль відігравали умови формування, функціонування і розвитку фінансово-промислових груп (далі – ФПГ). У 1990 р. у Дніпропетровську була створена група «Інтерпайп», яку очолив молодий кандидат технічних наук В. Пінчук. Альянс «комсомольських активів» і грошей, зароблених на торгівлі побутовою технікою, сприяв створенню дніпропетровської групи «Приват»* (І. Коломойський, Г. Боголюбов, О. Мартинов) у 1991–1992 рр. Упродовж 1991–1995 рр. діяла Корпорація «Український Бензин», яка у 1995 р. змінила назву на «Єдині енергетичні системи України» і стала потужною групою під керівництвом Ю. Тимошенко. У середині 1990-х рр. В. Пінчук був пов'язаний із П. Лазаренком, як і група «Приват», яка також користувалася його підтримкою. Упродовж 1994–1999 р. у Дніпропетровській області абсолютно домінувала одна ФПГ – група П. Лазаренка (голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації та Прем'єр-міністр України у 1996–1997 рр.), яка охоплювала усі виробничі сфери і усі базові галузі Дніпропетровщини [13]. Поєднання політичної влади та бізнесу сприяло формуванню дніпропетровського клану під протекторатом П. Лазаренка і утвердженню «боротьби без правил». Особливої конкуренції діяльність ФПГ «Інтерпайпу» і «Привату» у той час йому не становили. Проте політика П. Лазаренка негативно відбилася на позиціях дніпропетровської еліти і на взаєминах всередині неї і призвела до розколу ділової та політичної верхівки регіону упродовж 1998 р. та

* Назва «група «Приват»» є певною мірою журналістською метафорою, адже юридично як така вона не зареєстрована.

першої половини 1999 р. [13]. Розпочалося протистояння у середовищі дніпропетровської еліти, насамперед, серед олігархів між прихильниками Президента (Л. Кучми) і прихильниками Прем'єр-міністра України (П. Лазаренка).

Ситуацію у місті змінило призначення М. Щвеця у квітні 1999 р. головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації, яке сприяло консолідації чиновників, оскільки для одних він був – «людиною Президента», для інших – міським головою Дніпропетровська, якого на виборах підтримував П. Лазаренко. Не будучи патріотом дніпропетровських ФПГ, а гасло «Дніпропетровщина – для дніпропетровців» не належав до його життєвих принципів, М. Щвець забезпечив собі «рівновіддаленість» і «рівнонаближеність» до всіх олігархів і – у підсумку – своє політичне довголіття [13].

Після звільнення П. Лазаренка 2 липня 1997 р. з посади голови уряду та розгрому «СЕСУ» утвердилися дві масштабні фінансово-промислові групи – корпорація «Інтерпайп» та група «Приват». Зміцнення групи «Приват» пояснювалося її «аполітичністю» та неформальними зв'язками у вищих ешелонах влади (колишній голова правління «Приватбанку» С. Тігіпко у 1997–1999 рр. був віце-прем'єр-міністром).

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. власника «Інтерпайпу» поєднали родинні зв'язки із Президентом України Л. Кучмою. Компанія активно розширювалася*. Корпорація «Інтерпайп» мала політичний протекторат в особі Президента України Л. Кучми і користувалася преференціями у «великій» приватизації та при доступі до податкових пільг [14]. Політичним лобі групи стала По-

* На початку 2000-х рр. «Інтерпайп» включала у себе 6 із 7 найбільших трубних заводів України, унікальний Нікопольський завод феросплавів, шість цукрових заводів, акціонерний банк «Кредит-Дніпро», «Укрсоцбанк», страхову компанію «Оранга». До її складу як акціонери входили десять заводів важкої промисловості (що називалися «акціонерними товариствами»), три ремонтні підприємства і дві фірми, що спеціалізувалися на високих технологіях. «Інтерпайп» контролював частину курортно-рекреаційного бізнесу на Кримському півострові, володів загальнонаціональними телеканалами «Новий», ІСТV, СТБ, одним регіональним (у Дніпропетровську), а також однією з найтиражніших масових газет «Факты и комментарии». (Хто й чим володіє в Україні. 17.07.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/07/17/2994698>)

літична партія «Грудова Україна», яка створила одну з найпотужніших фракцій у Верховній Раді України 1998–2002 рр.

«Група «Приват» на початку 2000-х рр. мала один із найбільших українських банків – «Приватбанк» (з його філіями «Моском-Приватбанк» у Москві і «Приватінвест» та мережею у понад 2,3 тис. філій в Україні), нафтопереробні підприємства у Хмельницькому, дев'ять підприємств із переробки і транспортування нафтопродуктів, зокрема «Укрнафта», сімсот бензозаправок по всій Україні, п'ять гірничих і гірничо-збагачувальних комбінатів, одне з найбільших вугледобувних підприємств, п'ять хлібозаводів, одну будівельну фірму і вісім офшорних компаній [15]. У 2004 р. група придбала акції феросплавних заводів у Румунії та Польщі [15], а у 2005 р. здобула контроль над п'ятьма обласними енергетичними компаніями. Група «Приват», на відміну від інших кланів, демонструвала свою аполітичність, що не заважало лобювати свої інтереси через власних депутатів у парламенті й «неформальні зв'язки» в урядах [14].

Оцінюючи впливовість ФПГ на здійснення влади у місті та формування політичного курсу, зазначимо, що «еліти ніколи не вміли об'єднуватися для досягнення спільної мети лідери ФПГ, маючи не менше, а часом навіть більше засобів для експансії, ніколи не користувалися цією можливістю. Натомість тонули у власних розборках і стабільно програвали своїм конкурентам на державному рівні» [2].

Щоб зрозуміти економічний потенціал міста, власниками якого стали ФПГ, важливо окреслити результати міського управління та розвитку з позицій економіки і менеджменту. Місто сформувалося насамперед як центр базових галузей важкої промисловості – гірничодобувної, металургійної, хімічної. Структура промислового комплексу міста також включала машинобудування, енергетику, харчову та переробну, легку, деревообробну і паперову, виробництво будіндустрії [16]. Основу промислового потенціалу становлять гірничорудна (ГОКи Кривого Рогу, Марганцю й Орджонікідзе), металургійна (меткомбінати і коксохіми Дніпропетровська, Кривого Рогу і Дніпродзержинська), енергетична (Павлоградвугілля), трубна (трубні заводи Дніпропетровська, Новомосковська і Нікополя), хімічна (Дніпроазот, Придніпровський і Павлоградський

хімзаводи) галузі. Частка Дніпропетровської області у всеукраїнських обсягах реалізації промислової продукції за 2014 р. збільшилася, незважаючи на інфляційні процеси, і становила 22,5% [17]. Індекс промислової продукції у Дніпропетровській області за січень–лютий 2015 р. – 91,1% [17]. Це майже на 14% вище, ніж у середньому в Україні.

У зв'язку з російсько-українською війною Дніпропетровська область опинилася в епіцентрі уваги інвесторів і займає перше місце серед регіонів України за обсягами залучених іноземних капіталів. На початок 2015 р. інвестиції становили майже 8 млрд дол., які надійшли з 62 країн світу. Основним інвестором виступала Німеччина (4394,1 млн дол.) [17].

У Дніпропетровській області зареєстровано майже 507 тис. суб'єктів господарювання, що є третім показником в Україні (після Києва та Донецької області). За окремими показниками щодо кількості зареєстрованих фізичних осіб-підприємців та юридичних осіб регіон посідає друге місце в Україні. Тут зареєстровано 389,7 тис. Фізичних осіб-підприємців та 117,2 тис. юридичних осіб [18]. Упродовж квітня–грудня 2014 р. 240 суб'єктів господарювання зі Східного регіону змінили місце ведення власного бізнесу, обравши Дніпропетровську область [18]. Регіон займав друге місце після Києва за цим показником і істотно випереджав Харківську та Запорізьку області. Дніпропетровщина стала одним із перших регіонів України, де був відпрацьований механізм роботи з переселенцями.

Перелік основних політичних акторів був би неповним без найвпливовіших політичних партій регіону. Впродовж 1993–1996 р. в області було зареєстровано 15 парторганізацій, напередодні ж парламентських виборів –1998 р. їх стало 27, станом на 1 січня 2001 р. тут було представлено 52 партії, а у червні 2003 р. чисельність політичних партій досягла 99. До найвпливовіших належали Народно-демократична партія (33 тис. членів), Соціал-демократична партія України (о) (17 тис. членів), Комуністична партія України (6,5 тис. членів), ВО «Батьківщина» (4,7 тис.), Соціалістична партія України (2 тис.), Партія «Реформи і порядок» (700), Українська народна партія (500). Хоча діяльність Політичної партії «Трудова Україна», Партії промисловців і підприємців України, ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, Аграрної партії України, Демо-

кратичного союзу була не такою активною, як у попередньої групи, все ж Політична партія «Трудова Україна», яка мала підтримку з боку бізнес-групи «Інтерпайп» В. Пінчука, мала вагомий вплив у регіоні [19]. Станом на 2007 р. у місті було зареєстровано уже 103 політичні партії, 1148 громадських організацій і 23 національно-культурних товариств. Здійснювали роботу 196 релігійних громад 29 конфесій. Більшість суспільних, політичних і професійних організацій активно співпрацювали з міською владою.

Відповідно до зареєстрованих статутів в області діють 1365 релігійних організацій. Релігійні організації Дніпропетровської області мають конфесійну різноманітність і представлені понад 40 віросповіданнями, релігійними рухами та течіями [20]. Церква є чи не єдиною силою, яка об'єднує народ, неприпустимо її використовувати в підтримку будь-якої конкретної політичної сили та втручатися у політичну боротьбу. Представники Дніпропетровської єпархії закликали всі політичні сили не намагатися залучати Церкву в політичні процеси, оскільки всі громадяни України однаково цінні для Церкви і вона молиться за кожного з них. Церква – поза політикою! [20].

Цитуючи звернення Собору єпископів Української Православної Церкви від 21 грудня 2007 р., представники УПЦ нагадали про принципову позицію Церкви щодо взаємин з державою: «На жаль, інколи серед вірних нашої Церкви християнська любов поступається місцем нетерпимості на політичному ґрунті. Відомо, що розкол в українському Православ'ї був значною мірою спричинений втручанням політичних сил. Політична доцільність інколи керує і тими, хто знаходиться в межах Української Православної Церкви і навіть намагається виступати від її імені. ... застерігаємо від політиканства ... політика нас розділяє, а Христос Спаситель і Його Свята Церква – об'єднує ... Українська Православна Церква – поза політикою. ... Церква надає можливість усім ... дотримуватися різних політичних поглядів, але при цьому не може допустити, щоб політичні гасла вносилися в церковне середовище» [21]. Політики найчастіше намагалися використовувати Церкву під час виборчих кампаній.

Упродовж першого десятиліття незалежності на виборах у Дніпропетровську перемагали комуністи, починаючи з виборів 2004 р. – ПАРТІЯ РЕГІОНІВ. Події 2004 р. сприяли тому, що місто поступово дрейфувало в помаранчевий табір. Однак уже на виборах 2006 р. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ здобула 45 депутатських мандатів з 120, що дозволило їй стати ядром коаліції у Дніпропетровській міській раді. Через чотири роки, у 2010 р., регіонали здобули більшість у міській раді, без залучення союзників (78 мандатів зі 120). До них долучилися члени Політичної партії «Сильна Україна», склавши фракцію з 89 осіб. Завдяки стійкій більшості команда від практики домовленостей між місцевими елітами перейшла до силових методів діяльності [22]. На виборах 2012 р. опозиція спромоглася перемогти в центральній частині міста серед освіченіших та багатих дніпропетровців, хоча на окраїнах, де сконцентрована більшість населення, перемогу здобув провладний блок. Політичні уподобання міста та області змінювалися. Якщо, наприклад, у 2004–2010-му співвідношення «російсько-радянських» та «українсько-європейських» виборців було 60:30, то у 2012-му – 55:38, а 2014-й символізував перехід більшості до українських сил – 33:60 [23].

З кінця 1990-х рр. очільники міста і області намагалися залучити до співпраці політиків – вихідців з Дніпропетровська. За ініціативи голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації М. Швеця активно налагоджувалася співпраця з народними депутатами України, обраними від Дніпропетровської області. На зустрічах обговорювалися питання про низькі показники бюджету області, які були закладені урядом. Депутатам було запропоновано лобювати подібні питання, не забуваючи, що всі вони вихідці з Дніпропетровської області [24]. У листопаді 2000 р. голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації М. Швець і народний депутат України Г. Балашов проголосили про створення у Києві дніпропетровського представництва, метою якого мало стати лобювання інтересів дніпропетровських бізнесменів у столиці. Г. Балашов також став координатором із взаємодії місцевих органів влади з представниками Дніпропетровщини в парламенті [25]. Голова обласної ради Е. Дубінін неодноразово заявляв про налагодження конструктивної роботи з Верховною Радою України щодо розв'язання нагальних проблем області [26]. Про це йшлося й у статті «Парламент – ре-

гионы: на своей волне. Необходимы эффективные механизмы отзыва народных депутатов»: «За останні більш ніж два роки обласна рада направила до парламенту понад 50 документів, включаючи проекти законів про вдосконалення місцевого самоврядування. Якби не предметна і повсякденна допомога заступників Голови ВР, секретаріату ВР, то вони б безповоротно «канули в лету» в комітетах і фракціях. Але ось що дивно: обранці від області проявили до цих документів, в яких втілилися задуми і побажання органів місцевого самоврядування, політичного активу області, який підтримав їх на попередніх виборах, дивну байдужість» [27].

Народний депутат України О. Рябченко* виступав за розширення повноважень регіону і вважав, що надання регіонам більших прав є запорукою економічного зростання [28]. Тому під час прийняття бюджету О. Рябченко піддав критиці деякі його положення щодо фінансування регіонів: «Між бюджетом–2000 і ... 2000–бюджетом. Від першого до другого читання Дніпропетровська область втрачає 66 мільйонів, Донецька – 93 мільйони гривень, а всі інші ... Теж втрачають. Крім Києва і Криму» [29]. «Немає нічого гіршого, ніж говорити про підвищення ролі регіонів і в той же час обмежувати їх у коштах» [30].

У свою чергу, на Дніпропетровщині усі ініціативи Президента підтримувалися. Показники виборчої активності під час президентських виборів та референдуму були найбільш високими. Так, за офіційними результатами, участь у референдумі 2000 р. взяли 87% виборців [31], а у виборах Президента у першому турі виборів – 73,3%. Високою була і оцінка діяльності Дніпропетровської обласної державної адміністрації, яка довела вміння «концентрувати свої сили і засоби в потрібний час і в потрібному місці» [32].

Позитивним моментом у період діяльності голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації М. Швеця та голови Дніпропетровської обласної ради Е. Дубініна була відсутність

* На парламентських виборах 1998 року О. Рябченко балотувався до Верховної Ради України III скликання у виборчому окрузі №25 Дніпропетровської області, де здобув перемогу. Його підтримав 23,1% з 58,7% виборців, що взяли участь у голосуванні. Також О. Рябченко висувався кандидатом у народні депутати України від Всеукраїнського об'єднання «Громада» (№ 43 у списку).

будь-яких розходжень між обласною державною адміністрацією та обласною радою навіть у таких питаннях, як власність. Е. Дубінін спільно з М. Швецем брав участь у підписанні договорів про співпрацю із Запорізькою та Донецькою областями. Вирішення багатьох економічних проблем в області Е. Дубінін вбачав насамперед у створенні сильного регіону, який сам буде розв'язувати свої економічні проблеми без постійного втручання центральних органів влади. Україну Е. Дубінін бачив як федеративну державу, яка буде складатися з декількох сильних і достатньо самостійних земель [33]. Наступником Е. Дубініна стала Г. Булавка, яка була головою Дніпропетровської обласної ради упродовж 2002–2004 рр., працювала заступником голови керівника апарату Дніпропетровської обласної державної адміністрації. Пізніше стала членом партії ВО «Батьківщина» [34].

Особливістю Дніпропетровська було те, що політичні актори були відносно незмінними і перебували на державних посадах упродовж тривалого часу. Першим міським головою внаслідок прямих виборів став М. Швець, який перебував на посаді упродовж двох термінів з 1994 по 1999 р. Позапартійний, маневрував між інтересами великих бізнес-груп [13]. За його ініціативи почалося будівництво Південного моста в Дніпропетровську*. Був обраний головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації. І. Куліченко перебував на посаді міського голови з 1999 по 2014 р., що було рекордом. Офіційно підтримувався на виборах ВО «Батьківщина» і СПУ. Якщо у 2006 р. обирався за підтримки ВО «Батьківщина», то у 2010 р., ставши членом ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, обирався від неї. Однак уже у 2014 р. «мер усіх дніпрян», який завжди був «за народ», а симбіоз загальної впізнаваності й імідж «міцного господарника» дозволили йому сховатися від можливих питань прокуратури за стінами Верховної Ради України, – отримав мандат у 28-му одномандатному мажоритарному окрузі Дніпропетровська уже від Блоку Петра Порошенка «Солідарність» [10]. Підтримував хороші стосунки з бізнес-елітою міста – І. Коломойським і В. Пінчуком [35].

*Введення його в експлуатацію істотно знизило навантаження на інші міські мости, звільнило від транзитного транспорту центральну частину міста і забезпечило вигідне транспортне сполучення з житловим масивом Придніпровськ.

Презентуючи програму розвитку Дніпропетровська до 2010 р., І. Куліченко у листопаді 1999 р. зазначив, що «... передбачено домогтися в місті настільки зрілої демократії, щоб наші люди – члени територіальних і квартальних комітетів за місцем проживання – безпосередньо брали участь в управлінні містом» [36]. Втілення програми розпочалося у листопаді 1999 р., коли між міським виконавчим комітетом та радою ректорів дніпропетровських вузів в особі І. Куліченка та Г. Півняка була підписана угода «Про об'єднання зусиль сторін у галузі підготовки кваліфікованих кадрів, розвитку молодіжної політики, міжнародної діяльності, соціального захисту студентів, студентських сімей та викладачів» у напрямках створення студентської мерії. Студентський мер мав стати членом Дніпропетровського міськвиконкому і через нього мала здійснюватися молодіжна політика [37]. У червні 2001 р. ця обіцянка була виконана.

З початку 2010 р. І. Куліченко став маловпливовою людиною у структурі міської влади Дніпропетровська. Перед виборами 2010 р. представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ поставили чинного на той момент мера перед вибором: або припинити свою показову безпартійність і залишитися мером, або мером стане інша, партійна людина. Проте урочисте вручення партійного квитка не забезпечило І. Куліченку жодних інструментів впливу – відразу після виборів безпосереднє керівництво (адміністративне й партійне водночас) поставило до міського голови секретаря в особі М. Романенка, який був власником впливової юридичної компанії Регіональна правова група (РПГ), та потенційного наступника в особі «другого першого заступника» І. Циркіна [38]. За три роки роботи на посаді секретаря міської ради М. Романенко привчив місцеву «блакитну» більшість «ходити строем і голосувати проекти рішень пачками, не особливо замислюючись над їхнім змістом. Особистий рекорд ведення сесії секретар міськради поставив восени 2012 р., коли більше п'яти десятків організаційних і фінансових питань, а також добра сотня земельних були прийняті за 26 хвилин» [38]. Найважливішими позитивними рисами міської влади жителі вважали: професіоналізм і неполітизованість.

Резонансні події 2007–2008 рр. у Дніпропетровську: пожежа в обласному управлінні земельних ресурсів, яку називали навмисним підпалом; підрив катера відомого бізнесмена; незрозуміла для

громадськості ситуація з вибухо-технічною експертизою на місці трагедії 13 жовтня 2007 р. на вул. Мандриківській; довготривалий процес над «дніпропетровськими маніяками», трагічна загибель прокурора області В. Шуби викликали недовіру серед громадськості. Навмисна публічність та цинічність цих злочинів наводить на думку про їх заплановано-демонстративний характер, намагання показати, «хто є владою у місті та області» [39]. Переважними настроями населення регіону упродовж 2008 р. стала зневіра, песимізм та апатія щодо дій органів влади всіх рівнів. Про це свідчать результати моніторингу регіональних ЗМІ, де критика влади здебільшого не супроводжувалася вимогами дій, а швидше була констатацією її неспроможності. За результатами різних соціологічних опитувань можна констатувати, що рейтинги всіх провідних політичних сил зазнали втрат. При цьому позиція «не довіряю нікому» або «не можу визначитися» стає провідною (до 30 % за різними опитуваннями). Спостерігалось зростання латентної підтримки політичних сил, що асоціювалося у населення з поняттям патріотизму, націоналізму, рішучості, антикорупційності тощо. Зросла активність партій лівого спрямування – Комуністичної партії України та Соціалістичної партії України, що проявлялося в організації масових заходів, збору підписів під популістськими зверненнями, розповсюдженні серед мешканців Дніпропетровська провокаційних листівок антинатовського спрямування [39].

Більшість респондентів Дніпропетровська* вважали, що для їхнього міста найбільш гострими були проблеми житлово-комунального господарства (72%), корупція та непрозорість міської політики (63%), вартість комунальних послуг (58%) і стан доріг та транспорту (52%) [40]. Також більшість дніпропетровських громадян схилилися до думки, що за незадовільний стан міського розвитку несе відповідальність керівництво міста (52%), діючий (11%) та минулий національний (13%) уряд [40].

Найбільш помітною у 2010 р. для городян стала політична діяльність З. Краснова – 29%, І. Циркіна – 21%, О. Вілкула – 13%, І. Куліченка – 11%, С. Олійника – 5% [40]. Перших трьох перерахованих по-

* Дослідження проводилося в період з 5 по 12 жовтня 2010 р. (Дніпропетровськ, на базі Дніпропетровського НКП ХСЄІ).

літиків жителі Дніпропетровська вважали певною мірою «відкриттям» політичного сезону: І. Циркін – 26%, З. Краснов – 23%, О. Вілкул – 14%, однак діяльність оцінювалася практично таким самим відсотком громадян, як «частково не виправдовуючих надій» [40].

Рівень довіри до діяльності дніпропетровських політиків такий: І. Циркін – 22%, О. Вілкул – 17%, З. Краснов – 15%, І. Куліченко – 11%, С. Олійник – 8%, А. Павелко – 3%, І. Ступак – 2%, В. Шилова – 1%, А. Денисенко – 1% [40]. Зіставляючи рівень довіри з розподілом відповідей «у повному обсязі довіряю» і «частково не довіряю», можна дійти висновку, що І. Ступак, В. Шилова, І. Куліченко мали високий антирейтинг, тобто громадську думку городян досить поляризовано в оцінці їх діяльності [40]. 64% опитаних вважали, що для міста необхідний насамперед порядок. На наступних місцях у напрямі зниження важливості перебувають такі категорії, як «перспективи розвитку», «демократія», «свобода». Основну низку місцевих політиків досліджували щодо асоціацій респондентів з виділеними значущими цінностями. «Порядок» у Дніпропетровську більшою мірою асоціювався з: З. Красновим – 25%, І. Циркіним – 18% і О. Вілкулом – 13% [40].

Жителі Дніпропетровська, оцінюючи здатність ефективно розв'язувати проблеми міста, виділяли таких політиків: І. Циркін – 22%, О. Вілкул – 19%, З. Краснов – 16%, І. Куліченко – 9%. С. Олійник – 7%, А. Денисенко, А. Павелко – по 5%, В. Шилова – 3%, І. Ступак – 2% [40]. При цьому, 8% населення впевнені, що ніхто з названого списку не здатний ефективно розв'язувати міські проблеми.

Думки жителів міста щодо потенціалу зростання місцевих еліт і їх здатності вийти на національний рівень розподіляються таким чином: І. Циркін – 23%, О. Вілкул – 15%, З. Краснов – 13%, В. Шилова – 10%, І. Куліченко – 7% [40]. При цьому певна частина респондентів дотримувалася думки, що деякі з них здатні відродити вплив регіону на соціально-політичне життя країни в цілому. Щодо І. Циркіна так вважало 24% жителів Дніпропетровська, З. Краснова – 21%, С. Олійника – 9%, О. Вілкула – 7%, А. Денисенка – 6%, А. Павелка – 4% [40]. 5% респондентів вважали, що ніхто із запропонованого списку не мав такого потенціалу, а більше 15% називали інших представників дніпропетровського регіону [40].

Найбільш активну участь у подіях січня–лютого 2014 р. брали координатори Євромайдану у Дніпропетровську В. Романенко, І. Маркевич та ін., громадські організації «Народна воля Дніпра», громадська жіноча ініціатива «Сестринська сотня», ВО «Свобода» та ін. Фракція ВО «Батьківщина» Дніпропетровської міської ради не брала участі у засіданні 24 січня 2014 р., на якому було ухвалено рішення «Про звернення депутатів Дніпропетровської міської ради VI скликання» щодо підтримки дій колишньої злочинної влади [41]. 18 лютого 2014 р. представники політичних партій, громадських організацій та активісти Дніпропетровського Євромайдану (координатор – В. Романенко) на робочому засіданні створили Народну раду територіальної громади Дніпропетровська, яка працювала за юридичним напрямом, у сфері ЖКГ та контролю за використанням бюджетних коштів тощо. Для охорони громадського порядку у місті було створено загони самооборони, які здійснювали спільні чергування разом з працівниками міліції [42].

2 березня 2014 р. в Дніпропетровську було створено Національний штаб захисту регіону, який очолив керівник дніпропетровського осередку руху «Правий Сектор» А. Денисенко. До штабу увійшли громадські та політичні сили області – «Правий Сектор», «Сестринська сотня», ВО «Свобода», Політична партія «УДАР», ВО «Батьківщина» та інші організації, що виступили на підтримку Євромайдану [42]. Однак «представники громадянського суспільства так і не змогли конвертувати свій громадянський вплив у політичний» [43].

Слушність висновку Міжнародного центру перспективних досліджень щодо того, що «нова влада почала будувати свою вертикаль влади за допомогою старих кадрів В. Януковича, які знають систему та контролюють ситуацію в регіонах» [43], не викликає жодних сумнівів. Адже станом на березень 2014 р. у Дніпропетровській області абсолютна більшість керівників органів місцевої влади залишалася чинними членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та не поспішали змінювати свою партійну належність. Серед них – 22 голови районних державних адміністрацій; 22 голови районних рад; 7 голів та 4 виконувачі обов'язки голів міст обласного підпорядкування, 13 секретарів рад міст обласного підпорядкування. Членом ПАРТІЇ РЕГІОНІВ залишався і голова ради Дніпропетровської області Є. Удод, який 24 лю-

того 2014 р. написав заяву про складання своїх повноважень, а на наступний день її відкликав [42]. У березні 2014 р. головою державної адміністрації Дніпропетровської області було призначено бізнесмена, уродженця Дніпропетровська І. Коломойського.

12 березня 2014 р. на 49-й сесії Дніпропетровської міської ради було утворено 3 нові депутатські групи. Найбільшим депутатським об'єднанням із 57 депутатів стала група Народна довіра – «Наше місто», до якої увійшли представники фракцій «Демократи», ВО «Батьківщина» та позафракційні. Керівником групи обрано Е. Багдасаряна (ВО «Батьківщина»), заступником голови – К. Примакова («Демократи»). До «Єдиного Дніпропетровська» увійшло 10 депутатів, групу очолив В. Гетьман (ВО «Батьківщина»). Групу «Дніпро», до якої увійшли переважно члени ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (33 особи), очолив О. Батюков [44].

На початку 2014 р. вираження сепаратистських настроїв спостерігалось у певній частині населення Дніпропетровська. 9 березня 2014 р. близько двох сотень мітингувальників вимагали проведення референдуму щодо питання приєднання України до Російської Федерації.

Після Революції Гідності структура власності бізнес-груп не змінилася. Основні власники фінансових активів Р. Ахметов, І. Коломойський та В. Пінчук продовжували контролювати найбільші виробничі ресурси в різних сферах господарства [42].

У березні 2015 р. головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації було призначено уродженця Дніпропетровська В. Резніченка, а його заступниками залишилися колишні функціонери з часів В. Януковича О. Кужман та А. Тимчук, остання відповідала за організацію виборчих кампаній. Новообраний міський голова Дніпропетровська – Б. Філатов – призначив своїм заступником С. Єпіфанцеву, яка входила до Політичної Партії «Опозиційний блок» (основний конкурент ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «УКРОП» на виборах). Також в «Опозиційному блоці» з'явилося 9 перебіжчиків, які голосували синхронно з «УКРОПом». Новий міський голова Б. Філатов публічно захищав радянську назву міста, аргументуючи свою позицію повагою до мас, мовляв, більшість за цю назву, а більшість треба поважати [9].

Акцентуючи увагу на тому, що локальні політичні режими у обласних центрах України мають суттєві відмінності та специфічні особливості, можна виокремити певні тенденції, які характерні для низки міст: по-перше, незмінність очільників міської влади упродовж років; по-друге, конфігурація акторів режиму: тих, хто реально володіє владними ресурсами – представники бізнесу чи представники влади – і здійснює політико-економічне управління містом (у цьому кожне місто є надто специфічним); по-третє, внаслідок виборчої кампанії 2010 р. керівники міст та переважна кількість депутатського корпусу обласної та міської ради, як правило, належали до однієї партії – ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (доречно зазначити, що винятком не були і представники інших рівнів місцевої влади). Так, на початок 2014 р. у Дніпропетровській області понад 90% голів сільських, селищних та міських рад були членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ); по-четверте, у останні роки керівники міст, йдучи на вибори чи уже керуючи містом, намагалися створити для своєї підтримки політичну силу, спочатку як громадську організацію, яка перетворювалася у політичну партію; по-п'яте, основним чинником впливу та формування стратегії політичних акторів у Дніпропетровську є не формальна партійність, а пов'язаність із великим бізнесом або бажання втриматися при владі, а іноді обидва фактори. Хоча реальна політика локальних політичних режимів, безумовно, не обмежується лише цими тенденціями.

1. Dowding K.P. Regime Politics in London Local Government / Dowding K.P. Dunleavy D. King H. Margetts and Y. Rydin // Urban Affairs Review. – 1999. – № 34 (4) (4). – P. 515–545.

2. Буткевич Б. Контр-Донбас. Чим пояснити різні електоральні симпатії в межах одного макрорегіону. 10.10.2015 / Б. Буткевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/147670>

3. Політична еліта Дніпропетровщини: (Довідник): Інформація станом на 1 травня 2001 р. / уклали: Шаройкіна Є.А., Бородін Є.І., Довгаль С.А., Гаврюшин О.І., Колохіна А.С. – Дніпропетровськ: надруковано в типографії ТОВ «Призма», 2001.– 140 с.

4. Бугай О. Дніпропетровщина. Прагматична область / О. Бугай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/109391>

5. Высоцкий С. Атака кланов. Предвыборный репортаж из Днепропетровска. 15.10.10 / С. Высоцкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://focus.ua/country/149472/>

6. Казанський Д. Сусідські війни. Чому дніпропетровські програли донецьким і чи є шанси відігратися сьогодні? / Д. Казанський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/147621>

7. Оксана Забужко: Good bye, Petrovski! або Розпечатування «закритого міста» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/%D0%BE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%BA%D0%BE-good-bye-petrovski-%D0%B0%D0%B1%D0%BE-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0/a-19026785>

8. Хозін Д. Дніпропетровськ – місто твоїх можливостей. 30.12.2013 / Д. Хозін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dniprograd.org/blogs/195>

9. Архирейський Д. Місто здобутої волі. Кожне місто крім імені повинне мати свій міф, ґрунтований на його історії та характері. 15.12.2015 / Д. Архирейський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/153566>

10. Желдак Т. Дніпропетровськ: вибори міського голови, як танці навколо порожнього крисла. 05.08.2015 / Т. Желдак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovoidilo.ua/2015/08/05/statija/polityka/dnipropetrovsk-vybory-miskoho-holovu-yak-tanczi-navkolo-porozhnoho-krisla>

11. Хомяк А. Дніпропетровськ: регіональна еліта, з якою рахуються / А. Хомяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://antikor.com.ua/articles/87483-dnipropetrovsjk_regionaljna_elita_z_jakoju_rahujutjsja

12. Matsuzato K. All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999 / К. Matsuzato // *Post-Soviet Geography and Economics*. – 2001. – Vol. 42. – № 6. – P. 421.

13. «Харківських», «донецьких» і «дніпропетровських» помирять тільки президентські вибори? 28.07.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/07/28/2994814/>

14. Касьянов Г. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Г. Касьянов // *Український історичний журнал*. – 2009. – №1. – С. 169.

15. Секрети групи «Приват» – місця старту кар'єри Тігіпка. 03.08.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2004/08/3/3001613/16>. Дніпропетровська міська рада: офіційний Інтернет-портал. Про місто. Місто Дніпропетровськ. 24.12.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dniprorada.gov.ua/misto-dnipropetrovsk>

17. Минаева В. Україна в регіонах: Днепропетровская область набирает обороты / В. Минаева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://112.ua/statji/ukraina-v-regionah-dnepropetrovskaya-oblast-nabiraet-oboroty-214281.html>
18. Мінаєва В. Україна в регіонах: Як Дніпропетровськ справляється з безробіттям і переселенцями / В. Мінаєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.112.ua/statji/ukraina-v-rehionakh-yak-dnipropetrovsk-spravliaietsia-z-bezrobittiam-i-pereselentsiamy-217507.html>
19. Дніпропетровська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.referatcentral.org.ua/placement_productive_forces_load.php?id=531&startext=3
20. Паспорт області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://adm.dp.ua/OBLADM/obldp.nsf/index/FC6B8517A62ED3B4C2257872006852AE/\\$File/%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8.pdf](http://adm.dp.ua/OBLADM/obldp.nsf/index/FC6B8517A62ED3B4C2257872006852AE/$File/%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8.pdf)
21. Дніпропетровська єпархія закликає всі політичні сили: «Не намагайтеся вмішувати Церкву в політичні процеси» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2015/10/20/dnipropetrovska-jeparxiya-zaklikajevsi-politichni-sili-ne-namagajtesya-vmishuvati-cerkvu-v-politichni-procesi/>
22. Между каплями сине-зелёного дождя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorod.dp.ua/news/109984>
23. Репан О. Скидаючи чуже вбрання. Радянізований і зрусифікований колись регіон повертає собі українське обличчя. Багатонаціональність лише сприяє цьому. 10.10.2015 / О. Репан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/147684>
24. Наше місто. – 1999. – 19 травня.
25. Вісті Придніпров'я. – 2000. – 28 листопада.
26. ППК. – 2000. – 04 липня.
27. День. – 2000. – 22 листопада.
28. Днепр вечерний – 2000. – 14 апреля.
29. Вести Приднепровья. – 2000. – 28 января.
30. Зоря. – 2000. – 15 лютого.
31. Днепр вечерний. – 2000.– 18 апреля.
32. Днепр вечерний. – 1999. – 10 ноября.
33. Собор. – 1998. – 18 червня.
34. Булавка Г.І. Вікі чиновника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://chynovnyku.wikia.org/index.php/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87](http://chynovnyku.wikia.org/index.php/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B0_%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0)
35. Куліченко І.І. «Досье» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dosye.info/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
36. Наше місто. – 1999. – 10 листопада.
37. Днепр вечерний. – 1999. – 24 ноября.

38. Валах О. Родина Вілкулів вирощуватиме свого мера для Дніпропетровська / О. Валах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dniprograd.org/2013/04/29/rodina-vilkuliv-viroshchuvatime-svogo-mera-dlya-dnipropetrovska_3060#sthash.yOiOSyqe.dpuf

39. Кузнецов А. Суспільно-політична ситуація в Дніпропетровському регіоні (жовтень–грудень 2008 р.) /А. Кузнецов, В. Романов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/januar2009/32.htm>

40. Социсследование: Оценки местной политики жителями Харькова и Днепропетровска в сравнительной перспективе. 22.10.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorod.dp.ua/news/58153>

41. Звіт про роботу депутатської фракції партії ВО «Батьківщина» у Дніпропетровській міській раді за період 2010–2015 рр. 13.09.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litsa.com.ua/show/a/25383>

42. Політична карта Дніпропетровської області. Інформація станом на 10 березня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opograd.org/poltichna-karta-dnipropetrovsko-oblast2.html>

43. Боротьба за Дніпропетровськ, Одесу і Харків // Inside Ukraine. – 2015. – 10 липня. – № 49. – С.9.

44. У міській раді створено три депутатські групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dniprorada.gov.ua/u-miskij-radi-stvoreno-tri-deputatski-grupi>